

* * *

Ἡ Ἀ γ ν ῆ ἀφηγιόταν τὴν τελευταία ἐρωτική περιπέτεια ἑνὸς μεγάλου γαλλοέλληνα συγγραφέα ποὺ γεννήθηκε στὴν Πόλη, εἶταν μοναχοπαίδι, ἔχασε τὴ μητέρα του ἅμα εἶταν μωρό, μεταφυτεύθηκε νέος στὴ Γαλλία ὅπου ἀρίστευε πάντα σὲ ὄλες τὶς σπουδές του καὶ στὴ σταδιοδρομία του, ἀγαπᾶ τὴν Ἑλλάδα καὶ μαζί αἰσθάνεται πολλὴ πικρία γιὰ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἐχθρότητα ποὺ τοῦ ἔδειξε ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ αἰσθηματικὴ ἀπογοήτευση καταφεύγει στὴ Λωζάννη ὅπου μιὰ κοπελλίτσα, πολὺ νεώτερή του, ἡ Ἀγνή ποὺ τὴν ἔχει προσλάβει γιὰ ὑπρέτρια, τὸν ἐρωτεύεται καὶ τοῦ ἀφοσιώνεται. Δὲν ἔχει μαζί της καμιὰ πνευματικὴ ἐπαφή — ὁ Ψυχάρης ὅπως στὴν Ἀ ρ ρ ω σ τ ῆ δ ο ὄ λ α δὲν ἀποδίνει τώρα ἰδιαίτερη σημασία στὸν πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ σύνδεσμο ποὺ ἐντούτοις διαφοροποιεῖ τὸν ἔρωτα ἀπὸ τὸν πόθο, — ἀλλ' ἡ στοργὴ καὶ οἱ περιποιήσεις τῆς τοῦ δίνουν χαρὰ στὶς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς του. Ὑποφέρει ἀπὸ μιὰ βαριὰ καρδιακὴ ἀρρώστεια πεθαίνει ἀπτόμα. Ἡ Ἀ γ ν ῆ σκέπτεται ν' αὐτοκτονήσει αἰσθάνεται ὅμως μιὰ ζωὴ στὰ σπλάχνα της, καὶ χάρη τοῦ παιδιοῦ ποὺ θὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του, ἀποφασίζει νὰ ζήσει.

Τὰ πρῶτα μυθιστορήματα τοῦ Ψυχάρη εἶναι πολυπρόσωπα· στὸ Ὀ ν ε ι ρ ο τ ο ὕ Γ ι α ν ν ῆ ρ η παρουσιάζονται, ἔστω καὶ μονογραμμικὰ σκιαγραφημένα, περισσότερα ἀπὸ 50 πρόσωπα· στὴν Ἀ γ ν ῆ δὲν ὑπάρχουν σχεδὸν κομπάρσοι γύρω ἀπὸ τοὺς δύο πρωταγωνιστές. Ἡ λιτότητα εἶναι βέβαια προσόν, ἀλλὰ μόνο ὅταν εἶναι μεστή ἔδω προσεγγίζει τὴν πενιχρότητα. Μόνον ἀραιὰ καὶ ποῦ ἀναπηδοῦν μερικὲς ψυχολογικὲς παρατηρήσεις ποὺ φωτίζουν τὸν ἐσωτερικὸ ἀνθρώπο· γενικὰ ἡ ψυχογραφία τῶν δύο κεντρικῶν προσώπων εἶναι πολὺ ἀπλοϊκὴ καὶ ἐλάχιστα πειστικὴ.

Ὁ Ψυχάρης θέλησε στὴν Ἀ γ ν ῆ νὰ ἐμφανίσει καὶ μιὰ πρωτοτυπία, νὰ πλέξει τὸν λόγο μὲ τὴ μουσικὴ, ἀλλ' ὅπως συνήθως δὲν κατῶρθωσε νὰ δικαιώσει καλλιτεχνικὰ τὴν πρόθεσή του, νὰ συνδυάσει ὀργανικὰ τὰ θέματα τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς. Περιορίσθηκε νὰ γεμίσει πολλὰ σελίδες μὲ νότες ποὺ τὶς ἀντέγραψε ἀπὸ γνωστὲς κλασσικὲς συμφωνίες ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν ἔρωτα καὶ τὸ θάνατο.

* * *

Τὸ 1909 ἐκδηλώθηκαν τὰ πρῶτα συμπτώματα τῆς ἀρρώστιας ποὺ τὸν νίκησε ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, καὶ οἱ γιατροὶ τοῦ δήλωσαν κατηγορηματικὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ παύσει νὰ καπνίζει. Ὑπέφερε σκληρὰ ἀπὸ τὴ στέρηση τοῦ ἀγαπημένου του διεγερτικοῦ καὶ τῆς συνήθειάς του. Γιὰ καιρὸ εἶταν ἀδύνατο νὰ γράψει καὶ τὸν τυ-

ραννοῦσε καὶ ἡ ἀνησυχία μήπως τὸ πνεῦμα εἶχε σβύσει μαζί μὲ τὸ τσιγάρο. Ὁταν κάπως συνῆρθε καὶ εἶταν ἀκόμα ἀνίκανος γιὰ μακρόπνοη ἐργασία, καταπιάστηκε μὲ σύντομα διηγήματα, τὰ ὁποῖα ὄσο κι' ἂν τὸ εἶδος τοῦ διηγήματος δὲν τὸν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα γιὰτὶ ἡ φιλοδοξία του εἶταν νὰ καλλιεργήσει τὸ μυθιστόρημα καὶ σ' αὐτὸ νὰ διαπρέψει, ξεχωριστὰ τ' ἀγάπησε ἐπειδὴ τοῦ ἔδειξαν ὅτι δὲν εἶχε κι' ὄλας σημάνει γι' αὐτόν, ὅπως τὸ εἶχε φοβηθεῖ, ἡ τραγικὴ ὥρα τῆς παραίτησης. Τὰ διηγήματα αὐτὰ ἀφοῦ τὰ πρωτοδημοσίεψε σὲ περιοδικὰ τὰ συγκέντρωσε σ' ἕναν τόμο στὸν ὁποῖο ἔδωσε τὸν ἔξυπνο τίτλο: « Σ τ ὸ ν Ἰ σ κ ι ο τ ο ὕ π λ α τ ἄ ν ο υ ». Τὸ ζεστὸ ἑλληνικὸ κλίμα, ἐξηγεῖ στὸν πρόλογο, δὲν ἐπιβάλλει στὸν Ἕλληνα νὰ μαζεύεται κοντὰ στὴ φωτιά. Ὁ Ἕλληνας ζεῖ προπάντων στὸ ὑπαιθρο. Ἀς ἔχει κι' ἕνα βιβλίο νὰ τὸν συντροφεύει ὅταν κάθεται κάτω ἀπὸ τὸ φύλλωμα τῶν δέντρων. Στὰ σύντομα διηγήματα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἀδυναμία εἶναι λιγότερο αἰσθητὴ παρὰ στὰ μεγάλα του μυθιστορήματα, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὰ ὁ ἀναγνώστης παρατηρεῖ τὴν ἔλλειψη συνθετικῆς ἰκανότητας. Τὰ περισσότερα δὲν ξεπερνοῦν τὸν τύπο τοῦ ἀφηγήματος. Στὸ Μ ο υ σ α φ ῆ ρ η ὅπου ζητεῖ νὰ περιγράψει τὴν ἀνησυχία ἑνὸς ἀνθρώπου ἕνα χρόνον ὀλόκληρο γιὰτὶ ἀντιλήφθηκε πολὺ ἀργά, ὅταν εἶχε πιά τελειώσει τὸ γεῦμα, ὅτι εἶχαν καθίσει 13 στὸ τραπέζι, δὲν κατορθώνει νὰ μεταδώσει τὸ κρεσέντο τῆς ἀγωνίας τοῦ ἥρωά του. Στὰ Σ κ ο υ λ α ρ ῆ κ ι α ἀποβλέπει «γιὰ νὰ διασκεδάσει», — καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει κανένα εἶδος ὅπου νὰ μὴ δώσει τὸ παρόν—νὰ «σκαρώσει» ἕνα ἀστυνομικὸ διήγημα, νὰ κεντρίσει προπάντων τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστη, ἀλλὰ δὲν παρουσιάζει παρὰ ἕνα δῆθεν ἰδεαλιστικὸ καὶ πραγματικὰ ὠμὸ ἐρωτικὸ αἶσθημα ἑνὸς γέρου γιὰ μιὰ νέα κοπέλλα. Ὁ γέρος δὲν τολμοῦσε οὔτε νὰ τὸ ἐλπίζει, οὔτε νὰ τὸ φαντασθεῖ, ἀλλ' ἔξαφνα ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ νέα κοπέλλα ἀγαπᾶ αὐτόν, κι' ὄχι τὸν νέο ἄντρα ποὺ πρόκειται νὰ παντρευθεῖ.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ «διηγήματα» δὲν εἶναι παρὰ προπαγανδιστικὰ ἄρθρα· ἡ ἰσχυρότατη ὑπόθεση δὲν ἀποκρύβει ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ ὑποστηρίξει τὴ γλωσσικὴ του θεωρία. Ἀπ' ὅλη τὴ συλλογὴ ξεχωρίζουν ὁ Ἑ λ λ η ν ο ε λ β ε τ ι κ ὸ ς π ὅ λ ε μ ο ς καὶ τὸ Ἐ θ ν ι κ ὸ Σ υ μ π ὄ σ ι ο . Τὰ δυὸ αὐτὰ διηγήματα ὅπου ὁ Ψυχάρης εἰρωνεύεται τὴ μανία τοῦ Ρωμοῦ γιὰ τὸ προεδρικὸ ἀξίωμα ἔχουν ζωερὴ σατιρικὴ διάθεση, ξεχειλιστὸ μπρῖο, καὶ καθὼς στηρίζονται καὶ σὲ μιὰ ὀρθὴ παρατήρηση, μπορεῖ παρ' ὄλο ὅτι τὰ ἀδικοῦν κάποια μάρκη, νὰ καταλάβουν μόνιμη θέση στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς διηγηματο-

γραφίας. Ποίηση αναδίνεται από ένα έξαιρετικά λεπτό διήγημα ο Καντηλάφτης του Ούρανοῦ ἀλλὰ τοῦτο, ὅπως τὸ δήλωσε ὁ Ψυχάρης, τὸ ἔγραψε ἡ γυναίκα του, κι' αὐτὸς μόνον τὸ μετέφρασε καὶ κάπως τὸ διασκεύασε.

* * *

Ἐγραψε καὶ πολλὰ πεζὰ τραγούδια. 100 τὰ συγκέντρωσε σὲ μιὰ σειρά τὸ Στεφάνι τῆς Μαργαρίτας καὶ ἀφθονὰ ἔμειναν αὐτοτελῆ. Τὸ ἔρμαφρόδιτο αὐτὸ εἶδος ποῦ ἀπαιτεῖ γιὰ νὰ δικαιωθεῖ αἰσθητικὰ ἀψογὴ μορφή, σφιχτὸ καὶ πυκνὸ λόγο, μιὰ διατύπωση ποῦ θὰ ἀποκρυσταλλώσῃ μιὰ ἰδιότυπη σκέψη ἢ μιὰ ἐντελῶς προσωπικὴ συγκίνηση εἴταν ξένο στὶς δυνατότητές του. Τὸ καλλιέργησε γιὰ τὸ «σκάρωνε» εὐκόλα. Τὸ στοχασμὸ ποῦ ἕνας ἄλλος συγγραφέας θὰ τὸν ἀνέγραφε στὸ σημειωματάριό του γιὰ νὰ τὸν ἐπεξεργασθεῖ, ἢ δὲν θὰ τὸν ἀνέγραφε καὶ καθόλου γιὰ τὸν εὗρισκε κοινό, ὁ Ψυχάρης τὸν παρουσιάζει ὡς πεζὸ τραγούδι. Τὰ περισσότερα πεζὰ του τραγούδια εἶναι ρητορικὰ θεματογραφήματα, χωρὶς λυρική ἐξαρση. Τὰ μοτίβα τους εἶναι ἐλάχιστα καὶ μονότονα· παρατηρήσεις πάνω σὲ γλωσσικούς κανόνες ποῦ φυσικὰ δὲν ἔχουν τὴ θέση τους σ' ἕνα ποίημα, ἔστω κι' ὄχι ἔμμετρο, ἐρωτικὲς διαθέσεις· συχνὰ γλώσσα κ' ἐρωτας μαζί: «Λένε πὼς εἶσαι ὠραία· ἐμένα μὲ νοιάζει μόνον πὼς γράφεις· ἀκολουθεῖς τὸν ἀπόλυτο κανόνα; Τότε εἶσαι ὠραία χρυσό μου». Σὲ ἀρκετὰ πεζὰ του τραγούδια ἐξυμνεῖ τὴ Μαρία Ἐλένη, μιὰ ἡρωίδα του ποῦ ἰδιαίτερα ἀγαποῦσε. Ἀναφέρει κάθε «ἔξυπνό» τῆς λόγο· οἱ παιδικὲς ὅμως ἐξυπνάδες εἶναι συνήθως χαριτωμένες μόνον γιὰ τοὺς πολὺ στενοὺς συγγενεῖς· γιὰ τοὺς ἄλλους εἶναι ἀσήμαντες. Κάτω ἀπὸ κάθε σχεδὸν πεζὸ τραγούδι σημειώνει καὶ πάλι εὐσυνείδητα τὴν ἡμερομηνία καὶ τὴν ὥρα τῆς συγγραφῆς του.

* * *

Τὰ κυριώτερα μυθιστορήματά του τὰ μετέφρασε ὁ ἴδιος γαλλικά. Ἐπειδὴ εἶξερε ὅτι ὁ γάλλος ἀναγνώστης ἀπαιτεῖ τὸ μέτρο, κάπως τὸ συντόμευσε. Ἡ ἔστω καὶ σχετικὴ αὐτὴ συμπύκνωση δείχνει ὅτι μερικὲς ἐλαττωματικότητές του ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀποτείνονταν, ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἰδέα ποῦ εἶχε σχηματίσει γι' αὐτὸ τὸ κοινό. Πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπεξηγηματικότερος, ἀναλυτικότερος. Τὸ γαλλικὸ κείμενο ὑπερέχει καὶ γιὰ τὸ εἶχε στὴ διάθεσή του μιὰ γλώσσα διαμορφωμένη καὶ εὐλύγιστη ποῦ δὲν ἀπαιτοῦσε ἀπ' αὐτὸν πειραματισμούς καὶ δογματισμούς καὶ ποῦ τὴν κατεῖχε στὴν ἐντέλεια. Ἡ γαλλικὴ του γλώσσα κυλᾷ κανονικότερα ἢ ὁμαλότητά της φθάνει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ φαίνεται κάποτε δα-

σκαλική. Ἄλλες ὅμως ὀργανικὲς του ἀδυναμίες, ὅπως εἶναι ἄλλωστε φυσικὸ, διατηροῦνται καὶ στὶς γαλλικὲς του ἀποδόσεις. Ἡ σύνθεσή του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι χαλαρότατη, καὶ ἐπιμένει νὰ κάνει κατάχρηση τῶν οικειοτήτων, des «familialités» ποῦ τὶς ὑποστήριξε καὶ θεωρητικὰ σὲ ἄρθρα του, καὶ ἐπίσης νὰ χαρακτηρίζῃ ὁ ἴδιος μὲ ἀφέλεια τὰ πρόσωπά του: «le bon Janniris, Mon Janniris, la chère enfant remplie d'ignorance, la toute pure, la toute innocente, l'être charment, la créature délicieuse, la douce apparition, cette créature d'élite, cette rêveuse innocente, cette fragile créature». Ἐνοχλοῦν ἐπίσης καὶ μερικοί, ἄς ποῦμε «ἔλληνησμοί» του. Κάποτε εἶχε φιλοδοξήσει νὰ ἐμπλουτίσῃ τὴν ἰταλικὴ γλώσσα· τὸ ἴδιο φαντάζεται ὅτι θὰ ἐπιτύχει μεταφράζοντας πιστὰ τοπικὲς ἑλληνικὲς ἐκφράσεις ποῦ δὲν ἀντέχουν σ' αὐτὴ τὴν ἀλλοίωση καὶ ποῦ τὶς στερεῖ ἀπὸ τὸ ἄρωμά τους. Ἄκουμε ἔξαφνα κι' ἀνατιναζόμεστε ὡς νὰ δεχόμεστε ἠλεκτρικὴ ἐκκένωση: «Mon citron, mon diamant, il devenait marbre, il l'aimait comme son œil.» Μπορεῖ ἡ ἀντίδρασή μας αὐτὴ νὰ προκαλεῖται ἐπειδὴ οἱ ἐκφράσεις τοῦτες δὲν ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐντεχνα κ' ἐπιδέξια μέσα στὴν ὅλη φράση.

Ἐγραψε καὶ πέντε μυθιστορήματα μόνον γαλλικά. Δυὸ τρία ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὰ μεστότερα, τὰ πνευματικότερα προϊόντα τῆς λογοτεχνικῆς του παραγωγῆς. Δὲν ἔχουν ὅμως καὶ τὴν ἀρτιότητα ἐκείνη ποῦ τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰ θέση μέσα στὰ γαλλικὰ γράμματα· παράλληλα δὲν κινούσαν τὸ ἐνδιαφέρον ὅπως τὰ ἑλληνικά του ἔργα. Ἐτσι πέρασαν περίπου ἀπαρατήρητα, καὶ σήμερα ἔχουν λησμονηθεῖ.

Le crime de Lajarima μεταφέρει σ' ἕνα ἑλληνικὸ χωριὸ τῆς Θεσσαλίας ποῦ τὸ 1897 καταχτιέται προσωρινὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Αὐτὴ τὴν φορὰ ὁ Ψυχάρης ἐπειδὴ μιλοῦσε στὸ γαλλικὸ κοινὸ ποῦ ἔχει εὐκόλη τὴν εἰρωνεῖα ἀποφεύγει νὰ συγκρίνει ἐμφαντικὰ τὸν ἑαυτὸ του μὲ τοὺς ἀρχαίους τραγικούς καὶ νὰ τοῦ δώσει τὸ ἔπαθλο. Ἐνα παιδί ἔχει ἀπαχθεῖ μωρὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους κι' ἀνατράφηκε ὡς Τούρκος· δὲν ἔχει καμιά ἀνάμνηση τῆς καταγωγῆς του. Ἐρχεται ὡς στρατιώτης καταχτητῆς στὸ χωριὸ του καὶ ἐκεῖ ὀρέγεται τὴ μάνα του ποῦ εἶναι ἀκόμα θελκτικὴ. Καὶ κείνη δὲν τὸν ἀναγνωρίζει, ἢ «ρωμαντικὴ φωνὴ τοῦ αἵματος» δὲν τὴν εἰδοποιεῖ, καὶ γιὰ νὰ ἔχει μερικὰ ὀφέλη, καὶ προπάντων ἐπειδὴ τὴν ἠλεκτρίζει τὸ σφρίγος τοῦ νέου παλληκαριοῦ, ἂν καὶ τὴ βασανίζει κάποια ἀνησυχία τὴν ὁποία ἀποδίνει στὶς τύψεις γιὰ τὸ δὲν μένει πιστὴ στὸν ἄντρα τῆς καὶ στὴν πατρίδα τῆς, ἐνδίδει στὴν ἐπιθυμία του. Ἡ πάλι μέσα της, τὸ ξύπνημα τῶν αἰσθήσεων παρακολουθοῦνται περιγραφικὰ, ἀφηγηματικὰ, τὸ πάθος δὲν ἀποχτᾷ θερμότητα,

άλλ' ή ψυχολογία τῶν προσώπων μᾶς πείθει γιά τήν ὀρθότητά της, ή οἰδιποδική ὑπόθεση τοποθετεῖται ἐπιδέξια στό νέο της περιβάλλον, κι' ἀρκετές εἰκόνες—προπάντων μιᾶ φυγή βουβαλιῶν μέσα στή θεσσαλική πεδιάδα—ἔχουν παραστατικότητα κι' ἐπιβλητική μεγαλοπρέπεια. Ἀρκετά μέρη ὅπου ὁ Ψυχάρης μιλεῖ μ' ἐμπάθεια γιά τοὺς Τούρκους καί γιά τοὺς Γερμανοὺς πού στόν πόλεμο τοῦ 1897 τοὺς εἶχαν κρυφά καί ὑπουλα βοηθήσει καί ὑποστηρίξει—μαρτυροῦν καθαρά πῶσο σφοδρός εἶταν ὁ ἐθνικισμός του.

Ἡ *Ergene* ή ὁποία εἶναι τὸ ἀρτιώτερό του ἔργο γιάτ' δέν φορτῶνεται καθόλου ἀπό ἐπεξηγήσεις, ἐπεμβάσεις, καί παρεκβάσεις, καί δονίζεται ἀπό θερμὴ συγκίνηση, περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο περίπου θέμα τῶν *Δύο Τριαντάφυλλων τοῦ Χάρου*. Ἐνας πατέρας γιάτ' θεωρεῖ ἕνα γάμο ἀνεπιθύμητο γιά τήν κόρη του καταφεύγει ἀκόμα καί στό δόλο: ἐπιφέρει τήν καταστροφή. Ὁ Ψυχάρης καυτηριάζει φυσικά τὸν πατέρα, τὸν αὐταρχισμό του, καί τὰ μέσα πού μεταχειρίζεται, ἀλλά τὸν παρουσιάζει μὲ μιᾶ ἀντικειμενικότητα ή ὁποία δέν πρόβαλε στό ἔργο του παρά μόνον μιᾶ ἀλληγορᾶ ὅταν στήν *Ἀρρωστὴ δοῦλα* δικαιολόγησε τὰ σφάλματα τῶν γιαιτρῶν ἀναγνωρίζει ὅτι ή πρόθεση τοῦ πατέρα εἶταν ἀγνή, ὅτι ὁ πατέρας ἤθελε τήν εὐτυχία τῆς κόρης του. Κάθε τόσο ἀναπηδοῦν καί λεπτὲς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις πού δείχνουν ὅτι θεωρητικά εἶχε γιά τήν τέχνη τοῦ μυθιστορήματος σωστὲς ἀντιλήψεις ἀσχετὰ ἀν δέν μπόρεσε νὰ τίς ἐφαρμόσει. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ μυθιστοριογράφος δέν πρέπει νὰ περιγράφει τὴ φύση ὅπως τὴ βλέπει αὐτός, ἀλλ' ὅπως τὴν ἀντικρῶζουν τὰ πρόσωπά του· γι' αὐτὰ τὸ τοπεῖο μεταβάλλεται ὄχι μόνον στίς ἐποχὲς καί στίς διάφορες ὥρες τῆς μέρας, ἀλλά κι' ὅταν ἀλλάζει ή ἐσωτερικὴ τους διάθεση. Ὑποστηρίζει ὅτι δέν ὑπάρχει λόγος ὅλα τὰ πρόσωπα νὰ παρακολουθοῦνται ἴσα μὲ τὸ τέλος· μποροῦν ἐξαίρετα, ἀφοῦ παίξουν τὸ ρόλο τους, νὰ ἐξαφανίζονται. Ὁ συγγραφέας δέν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ λέει ὅλα...

Οἱ *Types* πού συνοδεύονται ἀπὸ τὸν παράδοξο ὑπότιτλο «roman distingué» εἶναι ἀντίθετα μὲ τὴν *Ergene* καί ἀντίστροφα μὲ τίς ἀξιώσεις του τὸ πῶς ἀποτυχημένο του ἔργο. Σ' αὐτὸ ἀποβλέπει νὰ διαπλάσει τὸν τυπικὸ, συμβολικὸ Ἄντρα καί τὴν ἀνάλογη Γυναίκα.

Ἡ *Croyante* καί ή *Soeur Anselmine* περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα. Στὸ περιβάλλον τοῦ *Renan* εἶχε παρακολουθήσει πολλὰ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς θρη-

σκείας. Ὅταν ὁ γιός του Ἐρνέστος ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ σκεπτικιστικὴ φιλοσοφία τοῦ παπποῦ του καί γύρισε μὲ φανατισμὸ στόν καθολικισμὸ τὸν ὁποῖο ἐξύμνησε στό σύντομο ἀλλὰ σημαντικὸ του ἔργο, συναισθάνθηκε, ὅσο τοῦ εἶταν δυνατό σ' αὐτὸν πού δέν μποροῦσε νὰ εἰσδύσει στό δράμα ἐνὸς ἄλλου, τὴν ἀγωνία πού προκαλεῖ ή ἀναζήτηση μιᾶς πίστεως. Ὁ ἴδιος παρέμεινε οὐσιαστικὰ ἀδιάφορος. Δέν αἰσθάνθηκε ποτέ τὴν ἀνάγκη νὰ πιστέψει σὲ τίποτε ἄλλο παρά στόν ἑαυτό του καί στή γλώσσα, ἀλλ' ή συντηρητικότητά του, καθὼς ἐπίσης καί ή σκοπιμότητα τοῦ ἐπιβάλλανε νὰ σέβεται τὴ θρησκεία. Οἱ κατηγορίες πού ἐκσφενδονίσθηκαν ἐναντίον του ὅτι εἶναι ἄθρησκος εἶναι ἐπίσης ἀνόητες σὰν ἐκεῖνες πού ἀρνοῦνται τὸν πατριωτισμὸ του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶταν ἐθνικιστὴς δέν μποροῦσε ν' ἀγνοεῖ τὸν σφιχτὸ δεσμὸ στήν Ἑλλάδα Ἐθνους κι' Ἐκκλησίας· ἤξερε ἐπίσης ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀν καί δέν εἶναι καθόλου μυστικιστὴς εἶναι σφιχτὰ προσκολλημένος στοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς λατρείας· μιᾶ πού ἤθελε νὰ τὸν καταχτήσει γλωσσικά δέν εἶταν δυνατό οὔτε νὰ διανοηθεῖ νὰ προσβάλλει τὸ θρησκευτικὸ του αἶσθημα. Στὸ *Ταξίδι* ἀναφέρει ὅτι ή γιαιγιά του πρὶν κατεβεῖ στήν Ἑλλάδα τὸν εἶχε συμβουλέψει ποτέ νὰ μὴ θίξει τὴ θρησκεία, κι' ὄχι μόνον τὴν ὑπάκουσε, ἀλλ' ἤλπισε καί δοκίμασε νὰ κερδίσει μὲ τὸ μέρος του, νὰ κάνει σύμμαχους, τοὺς παπᾶδες, κι' αὐτὴ τὴν κεφαλὴ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐγραψε ἕνα μακροσκελέστατο γράμμα στόν Πατριάρχη ὅπου τοῦ ζητοῦσε νὰ ὑποστηρίξει τὴ δημοτικὴ καί τοῦ ἐξηγοῦσε καί τοὺς λόγους γιά τοὺς ὁποίους ἔπρεπε ή Ἐκκλησία γιά νὰ διατηρήσει τὴν ἐπαφή της μὲ τὸ λαὸ νὰ ἐγκολπωθεῖ τὴ γλώσσα του καί νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ. Ὁ Πατριάρχης φυσικά, προπάντων ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δέν μποροῦσε παρά ν' ἀπορρίψει τὴν πρόταση, ἀλλ' ἐπειδὴ ή ἀρνηση εἶταν γραμμμένη σ' ἕναν τόνο πολὺ εὐγενικὸ καί ή στριφνὴ ἐκκλησιαστικὴ τῆς γλώσσα τὴν ἔκανε δυσκολονόητη, ὁ Ψυχάρης παρουσίαζε τὴν Πατριαρχικὴ Ἐπιστολὴ σὰν περγαμνὴν. Ὅταν ὁ Ἐρνέστος σκοτώθηκε, σκέφθηκε μιᾶ στιγμὴ ἀπὸ ἀγάπη καί θαυμασμὸ γιά τὸ γιό του νὰ γίνει κι' αὐτός καθολικός, ἀλλ' ἀμέσως παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ σχέδιό του γιάτ' ἀναλογίσθηκε ὅτι ή ἀλλαξοπιστία του μποροῦσε ν' ἀδικήσῃ τὴν Ἰδέα, ὅτι σὰν Ἠγέτης εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ παραμένει πιστὸς στή θρησκεία τῆς Πατρίδας του.

Οἱ συνομιλίες του μὲ τὸν *Renan*, ή ἀγωνία τοῦ γιοῦ του, ή δικὴ του ὀρθολογικὴ θρησκευτικὴ ἐμπνεύσανε τὰ δύο θρησκευτικὰ του μυθιστορήματα. Στὴ *Soeur Anselmine* περιγράφει πιστὰ κι' ἀμετανόητα τίς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ *Renan*.

* * *

Οἱ ἐλαττωματικότητες ἐμπόδισαν τὸ λογοτεχνικὸ τοῦ ἔργο νὰ ἔχει πολλοὺς θαυμαστάς κι' ἀναγνώστες εἴτε στὸ μεγάλο εἴτε στὸ ἐπαρκές κοινό, κι' εἴτε εἶναι προωρισμένο νὰ τοὺς ἀποχτήσῃ στὸ μέλλον.

Ἐντούτοις δὲν πρέπει νὰ παραβλέπομε ὅτι τὸ περιεχόμενό του δείχνει ὅτι ὁ Ψυχάρης εἶχε καλλιέργεια, κ' ἕναν κόσμον κ' ἐνδιαφέροντα πολὺ εὐρύτερα ἀπὸ τοὺς περισσότερους σύγχρονους συγγραφεῖς.

Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι, ἐπειδὴ ἡ Τέχνη ἔχει ἕνα γόητρο πού δὲν τὸ ἔχει ἡ Ἐπιστήμη, ἡ φήμη καὶ ἡ αἴγλη τοῦ λογοτέ-

χνη, ἔστω κ' ἔμμεσα, ἔστω κι' ἂν δὲν διαβάσθηκε πολὺ, κι' ἂν δὲν ἄρρεσαν τὰ λογοτεχνήματά του, ἐνίσχυσε τὴ διάδοση καὶ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ κηρύγματός του. Ἡ φωνὴ του δὲν θὰ εἶχε τὴν ἴδια ἀπήχηση ἂν εἶταν μόνον ἕνας ξερός, αὐστηρὸς γλωσσολόγος κλεισμένος στὸ σπουδαστήριό του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ λογοτεχνικὸ τοῦ ἔργο θὰ ἐνδιαφέρει πάντα τοὺς μελετητάς γιατί βοηθᾷ νὰ γνωρίσουμε πληρέστερα μιὰ ἀπὸ τὶς ἰσχυρότερες ἑλληνικὲς προσωπικότητες, τὸν ἄνθρωπο πού ἔκανε στὴν Ἑλλάδα μιὰ ἀπὸ τὶς πολυτιμότερες προσφορὰς πού ἔχει δεχθεῖ: τὸν ἄνθρωπο πού ἔδωσε στὴν Ἑλλάδα τὴ γλώσσα της.

Γ'.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ὁ Γιάννης Ψυχάρης (ὅπως τὸ ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, παιδί τὸν φώναζαν Βάνια, κ' ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ξενικὸ αὐτὸ ὄνομα καὶ δὲν τοῦ εἶταν εὐκόλο νὰ συνηθίσῃ στὴ μεταβάπτισή του δὲν ὑπέγραφε ποτὲ ἄλλοιῶτικα παρὰ σκέτα Ψυχάρης) γεννήθηκε στὴν Ὀδησσὸ τὸ 1854. Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειάς του εἶταν χιώτικη. Ὁ ἴδιος μᾶς δίνει γιὰ τοὺς προγόνους του κάθε δυνατὴ πληροφορία. Τὸ 1928 τοῦ ζήτησαν τὴ βιογραφία του γιὰ μιὰ ἱστορία τῆς Χίου, κι' ὅπως θεωροῦσε ὅτι κάθε δικό του ἔχει σημασία, ἀντὶ νὰ γράψῃ, καθὼς συνηθίζεται, ἕνα ξερὸ σημείωμα διηγήθηκε πλατιά, μὲ πολὺ μπρίο, ὅλα τὰ οἰκογενειακά του καθέκαστα. Βέβαια ἡ βιογραφία του γίνεται ἔτσι τερπνὴ, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού προκαλεῖ εἶναι συχνὰ ἐκεῖνο τοῦ κουτσουμπολιοῦ. Ὁ Ψυχάρης ἐκδικιέται, βρίζει, περιπαίζει ὄλους τοὺς συγγενεῖς του πού εἴτε γιὰ τὴν εἶσαν καθαρευουσιάνοι, εἴτε γιὰ τὴν εἶχαν προσωπικὲς διαφορὰς μαζί του, δὲν στάθηκαν στὸ πλευρό του, ἢ καὶ τὸν πολέμησαν, καὶ διηγείται ὅλες τὶς πραγματικὲς, ἢ καὶ πού μόνο τὶς φανταζότανε (ποῖός ξέρεῖ) χρηματικὲς καὶ ἄλλες βρωμοδουλειῖς τους. Δὲν ἀποσιωπᾷ, δὲν κρύβει τίποτε. Παρ' ὅλο τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ σεβασμὸ του γιὰ τὴ γυναῖκα, δὲν ἀφίνει οὔτε τὶς θεῖες του ἄθικτες: βγάζει στὴ φόρα ὅλες τὶς ἐρωτικὲς τους περιπέτειες. Ἀπ' αὐτὸ τὸ γενικὸ διασυρμὸ καὶ τὸ ρεζίλημα ξεφεύγει μόνον ὁ παππούς του, ὁ Μισσέρ Γιαννῆς πού παιδί εἶχε ἔρθῃ πᾶμφτωχο ἀπὸ τὴ Χίο, ὅπου εἶχε σάν ἀπὸ θαύμα σωθεῖ ἀπ' τὶς σφαγές, στὴν Πόλῃ πουλοῦσε σπύρτα στὴ μεγάλη γέφυρα τοῦ Γαλατᾶ ἔκανε μὲ τὴν ἐξυπνάδα του ἐντύπωση σ' ἕναν Πασσᾶ πού περνοῦσε· ὁ πασσᾶς τὸν παρέλαβε, τὸν μόρφωσε, τὸν ὑποστήριξε, καὶ σιγὰ σιγὰ ὁ παππούς Ψυχάρ-

ρης κατάρθωσε νὰ σταδιοδρομήσῃ λαμπρά, νὰ γίνῃ μεγαλέμπορος, καὶ νὰ σχηματίσῃ σημαντικὴ περιουσία. Αὐτὸν ὁ Ψυχάρης τὸν θαυμάζει ἀνεπιφύλαχτα καὶ τοῦ δίνει ὅλη του τὴν ἀγάπη.

Ὁ πατέρας τοῦ Ψυχάρη, «ὁ μπαμπᾶς μου», ὅπως μὲ τὸν συνηθισμένο οἰκεῖο του τόνο τὸν ἀποκαλεῖ, ὁ ὁποῖος κι' αὐτὸς δέχεται στὴν «Αὐτοβιογραφία» ἐπιθέσεις, ἐργαζότανε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλ' ἀργότερα εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Ρωσσία. Ἐκεῖ πέθανε, ὅταν ὁ Ψυχάρης εἶταν ἀκόμα μωρό, ἢ γυναῖκα του. Ὁ Ψυχάρης δὲν γνώρισε τὴ στοργὴ καὶ τὴν τρυφερότητα τῆς μάνας. Ὁ πατέρας του ἀρκετὰ γρήγορα ἐγκατέλειψε τὴ Ρωσσία καὶ ξαναγύρισε στὴν Πόλῃ. Ὁ Ψυχάρης ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἄρχισε νὰ δείχνῃ ἰδιαίτερη κλίση γιὰ τὴ σπουδὴ, εἶταν ἐπιμελέστατος, διέπρεπε στὸ σχολεῖο, κι' ὅταν ἔγινε 10 περίπου χρονῶν, ὁ πατέρας του τὸν ἔστειλε σὲ συγγενεῖς του στὴ Γαλλία ὥστε ν' ἀποχτήσῃ ὅσο εἶναι δυνατό πιδ γερὴ μόρφωση. Ἐξακολούθησε ν' ἀριστεύει σ' ὅλες τὶς τάξεις κι' ἅμα τελείωσε τὸ Γυμνάσιο στὴ Μασσαλία, ἔφυγε γιὰ τὸ Παρίσι ὅπου ἐγγράφηκε στὴ Σορβόννη, στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή. Γιὰ ἕνα διάστημα πῆγε καὶ στὴ Γερμανία ὅπου παρακολούθησε καὶ ἐκεῖ πανεπιστημιακά μαθήματα, καὶ μόλις πέρασε λαμπρὰ τὶς διδακτορικὲς του ἐξετάσεις πέρασε καὶ μιὰ ἄλλη δυσκολώτατη ἐξέταση στὴν ὁποία εἶναι σπανιώτατο νὰ ἐπιτυγχάνῃ κανένας ἀπὸ τὴν πρώτη φορά, καὶ διορίσθηκε ὑφηγητῆς καὶ ὕστερα καθηγητῆς τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας στὴν École des Hautes Etudes. Ἀργότερα διαδέχθηκε τὸν Legrand στὴν École des Langues Orientales. Εἶχε ἐντῶμεταξὺ τὸ 1882 παντρευθεῖ τὴν κόρη τοῦ Renan μὲ τὴν ὁποία ἀπέχτησε 4 παιδιά, δυὸ ἀγόρια καὶ δυὸ κορίτσια, καὶ

οἱ συγγενικοὶ του δεσμοὶ μὲ τὸ μεγάλο καὶ φημισμένο γάλλο σοφὸ καὶ συγγραφέα φυσικὰ εὐκόλυναν τὴ γαλλικὴ του σταδιοδρομία. Τὸ 1886 κατέβηκε πρώτη φορά στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγραψε τὸ περίφημο Ταξίδι, τὸ θεμελιακὸ του βιβλίον ποὺ ἐμπεριέχει ὅλα τὰ ἄλλα του ἔργα. Τὸ βιβλίον στὸ ὁποῖο ὀφείλει τὴ Δόξα καὶ ποὺ ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐγεργήριον τῆς πολεμικῆς ἐναντίον του. Ἀγωνίσθηκε πάντα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα — τὴν Ἑλλάδα δὲν τὴν ἐπισκεπτότανε παρὰ σπάνια, περαστικά, καὶ σὲ ἀραιότατα διαστήματα, καὶ περιόδευε τότε σὲ νησιά καὶ σὲ διάφορες ἐπαρχίες σ' ἀναζήτηση προφορικῶν πειστηρίων τῶν γλωσσικῶν του θεωριῶν — κι' αὐτὸ βέβαια τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἔχει σωστὴ ἐπίγνωση τῆς ἑλληνικῆς καὶ γλωσσικῆς πραγματικότητος, νὰ ζυμωθεῖ μαζί της, ἀλλὰ καὶ τὸν βοήθησε γιὰ τὸ ἐπέτρεψε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀνεξαρτησία του· δὲν εἶχε νὰ φοβηθεῖ, ὅπως ὁ Παλαμᾶς, ποὺ ἀναδείχθηκε ἡρωϊκότερος ἀπ' αὐτόν, ποὺ χτυπήθηκε ἄμεσα στὸν ἀγῶνα, ὅτι οἱ πεποιθήσεις του θὰ τοῦ στοίχιζαν τὴ θέσση του καὶ τὸν μισθὸ του. Ἐνδόμυχα, τὸ μαρτυροῦν οἱ στενοὶ του γνώριμοι — ὁ ἴδιος δὲν τὸ ὁμολόγησε ποτέ καθαρὰ γιὰ τὸ ἄρεζε νὰ δείχνει ὅτι ἔχει στὴ Γαλλία μιὰ πρώτη θέσση καὶ δὲν ἐπιθυμεῖ καμμιά ἄλλη, γιὰ τὴν δὲν θὰ ἠθελε ποτέ νὰ φανερώσῃ ὅτι ἀπέβλεψε σὲ κάτι καὶ δὲν τὸ ἐπέτυχε — εἶχε πάντα τὴν ἐλπίδα ὅτι κάποτε ἡ συμβολὴ του θ' ἀναγνωρισθεῖ ἀπ' ὄλο τὸ ἔθνος, ὅτι κάποτε θὰ διορισθεῖ, χωρὶς κατευθεῖαν, νὰ τὸ ἐπιδιώξει, καθηγητὴς στὸ Ἑλληνικὸ Πανεπιστήμιον, κι' ὅτι θὰ πῆγαινε μιὰ ἐπίσημη ἀντιπροσωπεία νὰ τοῦ τὸ ἀναγγεῖλει καὶ νὰ τὸν συνοδεύσῃ τιμητικὰ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὄνειρό του δὲν πραγματοποιήθηκε, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἰκανοποιήθηκε ὅταν τὸ 1925, τὴν τελευταία φορά ποὺ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα, εἶδε πᾶν ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔθνους καταχτημένο. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἡμερίδες οἱ ὁποῖες ἄλλοτε — τουλάχιστον οἱ περισσότερες δὲν δέχονταν νὰ δημοσιεύσουν ἓνα ἄρθρον του — χαιρέτησαν τὴν ἀφίξή του, σχεδὸν ὅλοι οἱ λογοτεχνικοὶ ὄμιλοι τὸν δεξιώθηκαν, καὶ ἄκουσε ἄφθονες ἐνθουσιώδεις προσφωνήσεις καὶ τίς διαλέξεις ποὺ ἔδωσε σὲ μεγάλα θέατρα — τρεῖς ἑλληνικὲς καὶ τρεῖς γαλλικὲς — τίς παρακολούθησε ἄπειρος κόσμος. Ἡ συρροὴ εἶταν ἐξαιρετικὴ. Στὶς διαλέξεις αὐτὲς ἐμφανίσθηκε μὲ φράκον καὶ μὲ ὅλα του τὰ παράσημα· ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις τοῦ εἶχε ἀπονείμει τὸν Ἀνώτερον Ταξιάρχην, καὶ ἡ Γαλλία ἐπίσης ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τῶν παιδιῶν του στὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ εἶχε δώσει ἓνα μεγάλο παράσημον· παρ' ὄλο τὸ ξύλινόν του πόδι δὲν καθότανε οὔτε στιγμὴ, ἀδιάκοπα βηματίζε νευρικὰ ἀπάνω στὴ σκηνή, κι' ὁ λόγος του ξεχυνότανε σὰν χεῖμαρρος. Δὲν εἶχε

οὔτε χειρόγραφον, οὔτε σημειώσεις. Τὸν παρασέρνανε ἀναρίθμητες παρεκβάσεις, εἶταν στιγμὲς πολὺ φλύαρος, κουτσομπόλης, ἀπευθυνότανε κατευθεῖαν σὲ διάφορα πρόσωπα στὸ ἀκροατήριον, ἀλλὰ γενικὰ ἐκτὸς ποῦ ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ τόνου τῆς κουβέντας διασκέδαζε τὸ κοινόν, ἡ ἐξαιρετικὴ ρητορικὴ του δεινότητα ἔτερπε καὶ συνάρπαζε. Χειροκροτήθηκε καὶ ἐευφημήθηκε θερμότατα καὶ ζωηρότατα. Διαλέξεις ἔδωσε ὄχι μόνον στὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος· παντοῦ ἔγινε δεχτὸς μὲ ἐνθουσιασμό.

Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς τὸν εὐχαρίστησαν τόσο περισσότερο ποῦ στὴ Γαλλία ἡ θέσση του εἶταν ἀρκετὰ κλονισμένη. Ἔιχε ἐγκαταλείψει ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια συμβίωσιν τὴ γυναῖκα του, τὴν κόρη τοῦ Renan, εἶχε χωρίσει γιὰ νὰ παντρευθεῖ μιὰ πολὺ νέα κοπέλλα, μαθήτριά του, κι' ὅσο κι' ἂν προσπάθησε νὰ δικαιολογηθεῖ σ' ἓνα μακρὸν γαλλικὸν στιχοῦργημα «Le crime du Poète» ποὺ συνέθεσε ἐπίτηδες γιὰ ἀπολογία, οἱ κύκλοι τῶν συναδέρφων του, καὶ γενικὰ ἡ γαλλικὴ κοινωνία — ἴσως καὶ γιὰ τὸ ἐκρηκτικὸν του χαρακτήρα εἶχε κι' ἀπὸ πρὶν προκαλέσει ἀντιπάθειαν, καὶ δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτόν προδιάθεσις ἐπιείκειας, — δὲν ἀνέχθησαν τὸ σκάνδαλον, καὶ, παρ' ὄλο ὅτι καὶ οἱ δύο τοῦ γιοῦ εἶχαν πεθάνει γιὰ τὴν Γαλλίαν, πολλὰ σπίτια τοῦ εἶχαν κλεισθεῖ. Ὁ ἐξοστρακισμὸς αὐτὸς ποῦ πάντα εἶναι σκληρὸς εἶταν γι' αὐτόν τὸν ὑπερμετρα ἔγωπαθῆ, ὀδυνηρότατος.

Πέθανε στὸ Παρίσι τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1929. Δὲν περίμενε ἄμεσα τὸν θάνατον, γιὰ τὴν ποτὴ δὲν ἔχασε τὴν πεποίθησίν του στὶς δυνάμεις του, καὶ πίστευε ὅτι ἡ σθεναρὴ του φύσις θὰ τὸν ἀπομάκρυνε ἀκόμα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀντιμετώπιζε χωρὶς ἄγχος. Ἀίσθανότανε ὅτι εἶχε ἐκτελέσει τὸ χρέος του, ὅτι εἶχε ἀξιοποιήσει τὴ ζωὴν του, εἶχε τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ ὄνομά του θὰ ἐπιζήσῃ. Καθὼς φρόντιζε πάντα γιὰ κάθε τί σχετικὸν μὲ τὸν ἑαυτό του, εἶχε προβλέψει καὶ κανονίσει μόνος του ἡρεμα κάθε λεπτομέρεια τῆς κηδείας του. Τὴν τελευταία φορά ποῦ εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ γενέτειρά του, τὴ Χίο, εἶχε διαλέξει μόνος του τὸ μέρος ὅπου ἠθελε νὰ ταφεῖ, μιὰ τοποθεσίαν ἀνοιχτὴν πρὸς τὸ πέλαγος καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσίαν, εἶχε σχεδιάσει μὲ τὸ γλύπτη Κώστα Δημητριάδην καὶ τοῦ εἶχε παραγγεῖλει τὸ λιτὸν μαζί κ' ἐπιβλητικὸν ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρον μνήμα του, εἶχε συνθέσει ὁ ἴδιος τίς ἐπιγραφὰς ποὺ θὰ χαράζονταν στὶς πλευρὰς του. Ἀναφέρουν τὴν ἀγάπην του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τοὺς γλωσσικοὺς του ἀγῶνας, καὶ φανερόνουν καὶ τὴν ἐμμονὴν του στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Ὅταν πέρασε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ τὸ πλοῖον ποῦ ἔφερε τὴν ταριχευμένην σορὸν, τοῦ ἐπιβιβάσθησαν καὶ τὴ συνόδουσαν ἐπίσημες ἀντιπροσωπεῖες τῆς Πολιτείας, τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Πανε-

πιστήμιου, καὶ πολλοὶ λογοτέχνες. Στὴ Χίο ἢ κηδεῖα του ἔγινε πάνδημη καὶ ἐκφωνήθηκαν πολλοὶ λόγοι. Στὰς Ἀθήνας τὰ σημαντικώτερα φιλολογικὰ περιοδικά, ἡ «Νέα Ἑστία», ὁ «Νουμᾶς», ἡ «Πρωτοπορία» τοῦ ἀφιέρωσαν τιμητικὰ τεύχη. Στὸ ἐπίσημο φιλολογικὸ τοῦ μνημόσυνο ποῦ ἔγινε στὸ θέατρο «Διονύσια», καὶ σ' ἓνα ἄλλο ποῦ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸν «Πυρσό», τὸ πυκνότερο κοινὸ συνθλιβότανε. Ἄν ἦταν δυνατὸ νὰ παρακολουθήσει ἡ ψυχὴ του τίς ἐκδηλώσεις αὐτές, θὰ φτερούγιζε γαλήνια καὶ ἱκανοποιημένη. Ὑστερὰ ἀπὸ σκληρὴ μάχη ὁ Ἀγωνιστὴς εἶχε νικήσει.

Λίγους μῆνες μετὰ τὸ θάνατό του ἔφθασαν στὰς Ἀθήνας καὶ οἱ 32.000 τόμοι ποῦ ἀπαρτίζανε τὴν πολὺ πλούσια βιβλιοθήκη του. Αὐτὴ τὴν εἶχε χαρίσει ἄλλοτε στὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ὅταν ὁ Βενιζέλος πρόδωσε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ἀπέσυρε τὴ δωρεὰ του καὶ τὴν πρόσφερε στὴ Γαλλικὴ Γερουσία ποῦ τοῦ παραχώρησε ἓνα δλόκληρο διαμέρισμα γιὰ νὰ τὴ στεγάσει, καὶ ὅπου εἶχε ἐγκαταστήσει καὶ τὸ ἰδιαιτέρὸ του γραφεῖο. Ἐκεῖ ἐργαζότανε καὶ ἔγραφε. Ὑστερὰ ὁμως ἀπὸ τὸ διαζυγίό του ἀντιμετώπισε οἰκονομικὲς στεναχώριες. Ἰσαμε τότε, κι' ἄς παραπονιότανε συχνά—ἴσως γιὰτὴν ἠθελε νὰ προφυλαχθεῖ ἀπὸ τίς ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ὀπαδῶν του—ὅτι δὲν εἶναι πλούσιος, ὅτι οἱ χρηματικὲς του θυσίαι ὑπερβαίνουν τίς δυνάμεις του: «Ἡ μοῖρα μου ἀπὸ γεννησιμιό μου μ' ἔχει γραμμένο ἑκατομμυριοῦχο τοῦ μυαλοῦ καὶ ξεγραμμένο ἑκατομμυριοῦχο τῆς τσέπης», εἶχε πάντα ἀνεση, καὶ τὸ βιοποριστικὸ πρόβλημα ποτὲ δὲν τὸν εἶχε σοβαρὰ ἀπασχολήσει· εἶχε μάλιστα τὴ δυνατότητα νὰ ξεδεύει ἀρκετὰ ποσὰ γιὰ τὸν Ἀγῶνα, γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν βιβλίων του ποῦ πρόθυμα τὰ χάριζε γιὰ νὰ διαδώσουν τὴν ἰδέα, γιὰ τὴ χρηματοδό-

τηση τοῦ «Νουμᾶ» κι' ἄλλων ὀργάνων του, κ.τ.λ. Ὅταν τοῦ παρουσιάσθηκαν χρηματικὲς δυσκολίες, ἀποφάσισε ν' ἀποσύρει τὴ βιβλιοθήκη του κι' ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Γερουσία καὶ νὰ τὴν πουλήσει. Τὴν ἀγόρασε ὁ Ἐμμ. Μπενάκης, γι' αὐτὸ ὅταν στεγάστηκε σὲ μιὰ πτέρυγα τῆς Παλιᾶς Βουλῆς τιτλοφορήθηκε «Βιβλιοθήκη Μπενάκη», ἄτοπα γιὰτὴν ἔπρεπε νὰ φέρει τὸ δικό του ὄνομα.

Ἔστω κι' ἂν ἓνα μέρος τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ τόμους ποῦ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν Ρεπση, φανερώνει κι' αὐτὴ, μὲ τοὺς ἐμπλουτισμούς της, ὅτι εἶναι ἐκδηλο καὶ σ' ὄλο του τὸ ἔργο, ὅτι εἶχε ἐξαιρετικὴ μόρφωση. Εἶξερε ἄριστα τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ, τὰ λατινικὰ, εἶταν τέλεια κάτοχος τῆς γαλλικῆς γλώσσας ποῦ εἶταν καὶ ἡ πρώτη γλώσσα ποῦ ἔμαθε, γιὰτὴν στὸ σπῆτι του μιλοῦσαν προπάντων γαλλικά, καὶ τὰ ἑλληνικὰ τὰ διδάχθηκε ἀργότερα, μιλοῦσε ἄνετα τὰ γερμανικὰ, διάβαζε ἄκοπα τὰ ἀγγλικὰ καὶ ἰταλικὰ, εἶχε ἐμβαθύνει στὴν ἐξέλιξη ὄλων τῶν παγκόσμιων λογοτεχνιῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ παρακολούθησε καὶ τὴ σύγχρονη παραγωγή, εἶχε πλούσιες γνώσεις ἱστορικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς, ποῦ ἡ τεράστια του μνήμη τίς διατηροῦσε πάντα νωπές. Χάρης σ' αὐτὴ τὴ μνήμη ἀποστήθιζε εὐκόλα καὶ τοὺς στίχους· συχνὰ ἀπάγγελλε δλόκληρα ποιήματα διαφόρων ποιητῶν. Καθὼς δὲν εἶχε μόνον κλίση πρὸς τὴ μόρφωση, ἀλλὰ καὶ ἔζησε σ' ἓνα περιβάλλον πολὺ καλλιεργημένο, ἔγινε ἓνας ἄνθρωπος ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένος καὶ πολιτισμένος· ὁ βλαῖος χαρακτήρας του ἀπώθησε κάποτε τὸν πολιτισμό του, ἐν τούτοις διακρίνεται σ' ὄλα του τὰ συγγράμματα, καὶ τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ περισσότερα ἔργα τῶν πρώτων δημοτικιστῶν.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

